

Speck Gyula – Hettyey András

A müncheni konszenzus mérlege – Németország mint vezető hatalom?

A Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszéken Fülöp Mihály professzor úrral napjaink legmeghatározóbb konfliktusa, az orosz–ukrán háború kapcsán számos érdekesítő beszélgetésünk volt az európai rend változásairól. Ebből kifolyólag olyan témára esett választásunk, amely kapcsolódik közös eszmefuttatásainkhoz és egyben a Professzor úr által mélyen ismert és kutatott, II. világháború utáni európai béke-rendszerhez, hiszen lényegében az nyitotta meg az utat, hogy Németország Európa központi, vezető hatalmává váljon.¹

Németország a 2010-es évek óta ismét vezetési szerepével küzd. Ha nem cselekszik eleget, megvádolják, hogy elfordul vezetői szerepétől, azonban ha cselekszik, és érdekeit érvényesíti, akkor német dominanciáról beszélnek. Ez napjaink „németkérdése”. Szemléletes, hogy míg 2011-ben Radosław Sikorski lengyel külügyminiszter úgy fogalmazott, hogy „kevésbé félek Németország hatalmától, mint tétlenségétől”,² addig az orosz–ukrán háború kapcsán a jelenlegi lengyel miniszterelnök elítélte a francia–német dominanciát. Szerinte, ha Németországon múltott volna, Európa sokkal inkább függene az orosz gáztól, Ukrajna pedig már rég elveszítette volna a háborút.³

A 2014–2015 folyamán kialakított új külpolitikai állásponttal Németország megkísérelt eleget tenni azon belső és külső elvárásoknak, amelyek nagyobb kül- és biztonságpolitikai szerepvállalását követelték. A kritikák fényében azonban felmerül a kérdés, hogy mennyire sikerült célkitűzéseit megvalósítania. Vajon Németország proaktívan, Európa vezetőjeként alkalmazkodott a megváltozott nemzetközi rendhez, vagy továbbra is a fukuyamai paradigma illúziójában él? Az alábbi tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a harmadik

¹ FÜLÖP 2022: 48–49.

² SIKORSKI 2011.

³ MORAWIECZKI 2022.

Merkel-kormány által kialakított új német kül- és biztonságpolitikai álláspont, a müncheni konszenzus milyen eredményeket ért el 2014 után.⁴

A vezetői szerep felvállalása: a müncheni konszenzus és a *Review 2014*

Németország vezetői szerepét leginkább az euróválság kapcsán hangsúlyozzák, a kül- és biztonságpolitika terén azonban kevésbé egyértelmű a kép. A biztonság- és védelempolitika terén Németország a 2010-es évek elején bár rendelkezett a vezetői szerephez szükséges képességekkel, mégis a visszahúzódást választotta, amelynek látványos megnyilvánulása volt a 2011-es líbiai nemzetközi intervenciótól való távolmaradás. Emiatt soha nem látott hazai és nemzetközi kritikák érték.⁵ Az euróválságban betöltött szerep azonban fontos lépcsőfok volt a müncheni konszenzus létrejöttében, mivel Németország európai partnerei és a piaci szereplők nyomására elfogadta, hogy vezető szerepet kell betöltenie a nemzetközi válságok kezelésében.⁶ Németországgé volt lényegében az egyetlen gazdaság Európában, amely megerősödve került ki az euróválságból. Németország megnövekedett gazdasági erejéből fakadóan egyszerűen nem vonhatta ki magát a felelősségvállalás alól. E megerősödött gazdasági pozíció egyben a német külpolitika mozgásterét is megnövelte.⁷

A változást Joachim Gauck szövetségi elnök, Frank-Walter Steinmeier külügyminiszter és Ursula von der Leyen védelmi miniszter 2014. és 2015. évi müncheni biztonságpolitikai konferenciákon elmondott beszédjei, valamint a külügyminisztérium *Review 2014 – Außenpolitik Weiter Denken (Áttekintés 2014 – A külpolitika továbbgondolása)* című széles körű társadalmi egyeztetése hozta meg. Ezek lényegi üzenete volt, hogy Németországnak nemzetközi súlyának megfelelően kell hozzájárulnia a nemzetközi békéhez és stabilitáshoz, a kül- és biztonságpolitikában nagyobb felelősséget és vezetői szerepet kell vállalnia. A terhes történelmi múlt nem lehet akadálya a nagyobb, akár katonai szerepvállalásnak, azonban Németországnak továbbra is multilaterális keretekben kell cselekednie. Az új külpolitikai álláspontot a szakirodalom müncheni konszenzusnak nevezi.⁸

⁴ Vizsgálatunk kifejezetten kül-, biztonság- és védelempolitikai lépésekre koncentrál, az Európa-politikában vállalt német szerepet csak érintőlegesen tárgyaljuk.

⁵ OVERHAUS 2014: 168–169.

⁶ SEPPO–JOJA 2019.

⁷ HETTYEY 2015: 51.

⁸ OPPERMANN 2019: 484–486.

A külpolitikai diskurzus nem pusztán a korábbi tartózkodó magatartás ellen-súlyozása miatt változott meg. A 2010-es években jelentősen romló nemzetközi biztonsági környezet (az ukrajnai válság, a menekültválság, Oroszország és Kína asszertív magatartása, európai terrortámadások, az Iszlám Állam és az afrikai terrorszervezetek térnyerése, a jemeni és a szíriai polgárháború, a transzatlanti kapcsolatok romlása Donald Trump elnöksége idején) sokkhatást okozott a német politikai elitben, egyben Németország szövetségesei is elvárták tőle, hogy nagyobb szerepet vállaljon a válságok leküzdésében.⁹

A 2014–2015 folyamán megjelenő új kül- és biztonságpolitikai narratíva nemcsak a politikai diskurzusban jelent meg, hanem a stratégiai gondolkodásban is.¹⁰ 2016-ban a védelmi minisztérium kiadta az új biztonságpolitikáról és a Bundeswehr jövőjéről szóló fehér könyvet (*Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr*). A fehér könyv előszava kijelenti, hogy „Németország tudatában van, hogy biztonságpolitikai felelőssége van az aktuális válságokban. És abban is, hogy kész a vezetésre.”¹¹ A fehér könyvet új kül- és biztonságpolitikai dokumentumok sorozata követte, amelyekben szinte kivétel nélkül megjelenik a megváltozott biztonsági környezetről szóló értékelés és a nagyobb nemzetközi felelősségvállalás ambíciója, így például a 2017-es válságkezelési irányelvekben vagy a 2030-ig szóló fejlesztéspolitikai dokumentumban.¹² A 2021-es szövetségi választásokat megelőzően az AfD és a Linke kivételével mindegyik parlamenti párt programja azonos volt abban, hogy Németországnak aktív nemzetközi szerepet kell betöltenie.¹³ A müncheni konszenzus valóban konszenzusnak bizonyult a kormányváltás után is. Lars Klingbeil, az SPD társelnöke az orosz–ukrán háború kapcsán úgy fogalmazott, hogy Németországnak fel kell adnia vonakodását, és egy vezető hatalom (*Führungsmacht*) ambíciójával kell rendelkeznie.¹⁴

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy 2014–2015 folyamán a német kül- és biztonságpolitikai diskurzusban új irányvonal látszódott kialakulni, amely Németország erőteljesebb nemzetközi szerepvállalását és a vezetői szerep felvállalását tűzte ki célul. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy e diskurzus miben jelent újdonságot a korábbiakhoz képest. Ahogy Gunther Hellmann felhívta rá a figyelmet, hogy az 1990-es évekbeli diskurzus elsősorban arról szólt, hogy Németország részt vehet-e

⁹ ALTDORFER – CSIKI VARGA 2021: 9–11.

¹⁰ ALTDORFER – CSIKI VARGA 2021: 7–9.

¹¹ Bundesregierung 2016: 8.

¹² Bundesregierung 2017; BMZ 2018.

¹³ KÄHLER 2021.

¹⁴ KLINGBEIL 2022.

szövetségi területen kívüli műveletben, vagy sem, a 2010-es évek második felében ez már nem volt vita tárgya.¹⁵ Újjonnan sokkal inkább a biztonságfelfogás változásáról van szó, amelynek lényege, hogy Németország felismerte, az 1990-es évek fukuyamai paradigmája megbukott, és a német külpolitikának alkalmazkodnia kell a megváltozott biztonsági környezethez.

A müncheni konszenzus eredményei

A külügyi eszköztár erősítése

A müncheni konszenzus célul tűzte ki a nemzetközi vezetéshez szükséges külügyi eszköztár erősítését. 2010–2020 között közel megkétszereződött a külügyminisztérium költségvetése, azon belül is a humanitárius segélyekre fordított források 96 millióról 1,6 milliárd euróra nőttek. Németország a negyedik legnagyobb támogatója az ENSZ-nek, valamint a világban a második legtöbb hivatalos fejlesztési támogatást nyújtja az Egyesült Államok után.¹⁶ 2013–2020 között a hivatalos fejlesztési támogatások szintén jelentősen, a bruttó nemzeti jövedelem 0,4%-áról 0,74%-ra növekedtek, ami leginkább a menekültek ellátására és a koronavírus elleni vakcinák adományozására fordított források növekedésének tudható be.¹⁷

Válságdiplomácia

A német vezetés ambíciója látványosan az ukrajnai válság kezelésében mutatkozott meg. A 2014-es newporti NATO-csúcsot követő Bundestag-vitában Merkel úgy érvelt, hogy Németországnak egyértelmű szolidaritást kell mutatnia balti és keleti szövetségesei felé. A felelősségvállalást az SPD és a Zöldek is támogatták.¹⁸ Oroszországgal való szoros gazdasági kapcsolatai ellenére Merkel határozottan kijelentette, hogy a Krím annexiójával Oroszország nemzetközi jogot sértett. A német diplomácia meghatározó szerepet töltött be az uniós szankciók kivetésében, a minszki egyezmények tetőaláhozásában, szorosan együttműködve Franciaországgal, az Egyesült Államokkal, az Európai Unióval, a G7-csoporttal

¹⁵ HELLMANN 2016.

¹⁶ BUNDE–HARTMANN 2020.

¹⁷ OECD [é. n.]; SPECK 2019: 33.

¹⁸ Deutscher Bundestag 2014.

és az EBESZ-szel. Mindezzel párhuzamosan Merkel azonban fenntartotta a Putyin-nal való párbeszédet. Németország geopolitikailag lényegében predesztinálva volt ezen közvetítői-vezetői szerepre, míg a hagyományosan hegemon szerepet betöltő Egyesült Államok Obama elnök alatt a *leading from behind* stratégiát követve ráhagyta európai szövetségeseire a kezdeményezést.¹⁹

A vezetési készséget demonstrálta, hogy az aktívabb nemzetközi katonai és diplomáciai szerepvállalás révén Berlin nagyobb felelősséget kívánt vállalni az európai biztonság érdekében. 2015 végén, a novemberi párizsi terrortámadást követően Berlin vadászgépeket és egy fregattot küldött a francia erők támogatására az Iszlám Állam elleni fellépés keretében, annak ellenére, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsának erre vonatkozó 2249. számú határozata nem nevezte meg kimondottan a katonai erő alkalmazását. Figyelemre méltó, hogy e döntést a kormány szokatlanul gyorsan meghozta, továbbá a német lakosság 58%-a támogatta a részvételt.²⁰ Szíriának Németország nyújtotta rendszeresen a második legtöbb hivatalos fejlesztési támogatást.²¹ Ezenfelül megnövelte Maliban az ENSZ- és EU-műveletekben részt vevő katonái számát, feltételezhetően nemcsak a Franciaországgal való szolidaritásvállalás céljából, hanem mert közvetlenül érzékelte a déli fenyegetettség fontosságát.²² Szintén fordulatnak bizonyult, hogy Berlin fokozta diplomáciai és fejlesztéspolitikai aktivitását a szubszaharai Afrikában is, különösen a migráció szempontjából kiemelt fontosságú Nigerben.²³

A menekültválság során való szerepvállalásával a harmadik Merkel-kormány európai szövetségeseit és a német lakosságot bár megosztotta, azonban kétségtelenül kulcsszerepet vállalt a 2016. márciusi EU–Törökország közötti menekültgyezmény létrejöttében, amely jelentősen mérsékelte az Európába irányuló menekülthullámot.²⁴

NATO- és CSDP-szerepvállalás

Az ukrajnai válság változást hozott Németország NATO-szerepvállalásában is. A walesi NATO-csúcson Németország jelentősen hozzájárult a készenléti cselekvési tervhez, többek között hadgyakorlatok, légtérvédelem és a NATO reagáló erői

¹⁹ DAEHNHARDT 2018: 523–526.

²⁰ KOENIG 2017: 106.

²¹ BMZ [é. n.].

²² FRÖHLICH 2019: 79–80.

²³ RINKE 2017: 43–44.

²⁴ OPPERMAN 2019: 490–493.

erősítésének formájában. Ezenfelül rotációs alapon vezetőnemzeti szerepet vállalt a Nagyon Magas Készenlétű Összhaderőnemi Erőben, majd 2016-ban a varsói csúcson vállalta, hogy keretnemzete lesz a szövetség megerősített előretolt jelenléte litvániai többnemzeti zászlóaljharccsoportjának.²⁵

Donald Trump elnök retorikája és a brexit hatására a német politikai diskurzusban egyre inkább előtérbe került az európai stratégiai autonómia támogatása, amely jól érzékelhető volt Merkel nyilatkozatában is, miszerint az európaiaknak saját kezükbe kell venniük sorsukat. 2016–2017 folyamán Németország Franciaországgal közösen javaslatok sorozatát tudta keresztülvinni az Európai Unió intézményein, amelyek jelentős előrelépést jelentettek az európai védelmi integráció elmélyítésében, többek közt a Katonai Tervezési és Végrehajtási Szolgálat létrehozásával vagy a PESCO-programok elindításával.²⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy az európai védelmi kezdeményezéseknél nagy szerepe volt Németország intézményi befolyásának, és hogy Franciaország, valamint más európai partnerei támogatását élvezte.

A német vezetés korlátjai

A fent felsorolt eredmények ellenére Németország nem volt képes egészében végrehajtani a „müncheni konszenzusban” tett vállalásokat. Bár a koronavírus-járvány alatt Berlin kulcsfontosságú vezetői szerepet töltött be az EU többéves pénzügyi keretének és a Next Generation EU elfogadásában,²⁷ több német kutató egyetért abban, hogy a kül- és biztonságpolitika terén elveszítette lendületét az utolsó Merkel-kormány idején.²⁸

Németországot kifejezetten súlyos vádak érték nemcsak politikai vezetők (kiemelten Donald Trump), hanem kutatóintézetek, szakértők részéről is. A kritikák lényege, hogy Németország potyautasként kihasználja az Egyesült Államok által biztosított liberális nemzetközi rendet, miközben geoökonómiai hatalomként saját exportgazdaságának növelésére törekszik, és Kínával, Oroszországgal, illetve más autokratikus rezsimekkel szemben kétarcú magatartást tanúsít. Heribert Dieter szerint Németország arrogáns külpolitikát folytat, mivel míg Trump kritikáját megveti, addig saját külön utasságáról (Északi Áramlat 2, kereskedelmi

²⁵ BÖLLER 2021: 113–114.

²⁶ ISO-MARKKU – MÜLLER-BRANDECK-BOCQUET 2020: 69–71.

²⁷ ZACHAR 2021.

²⁸ MAJOR-MÖLLING 2021; PUGLIERIN 2018.

többlet, alacsony védelmi költségvetés) nem vesz tudomást.²⁹ Bastian Giegerich és Maximilian Terhalle szerint a Merkel vezette Németország továbbra sem volt képes szabadulni történelmi múltjával befolyásolt stratégiai kultúrájától, és nem volt hajlandó tudomást venni a nemzetközi rendszer változásairól.³⁰

A német vezetés hitelességét kétségkívül csorbította az alacsony védelmi költségvetés és a haderő gyenge állapota. A müncheni konszenzus nyomán kialakított védelempolitikai célok ambiciózus keretnemzeti feladatokat tűztek ki a haderő számára. Sikerült visszafordítani a személyi állomány csökkenését és az eszközállomány romlását, a védelmi költségvetés azonban csak 2020-ra érte el a GDP 1,5%-át, a modernizációra fordított források továbbra is alacsonyak voltak, és a beszerzési rendszert sem sikerült megszabadítani a bürokratikus akadályoktól.³¹ A müncheni konszenzus hatására továbbá nem történt áttörő változás a biztonságpolitikai intézményi struktúrában és döntéshozatalban, amely továbbra is korlátozza Berlin kezdeményezőképességét. A fehér könyv és a válságkezelési irányelvek alapján bár felállítottak különböző minisztériumközi elemző csoportokat, amelyek a nemzetközi válságokkal és konfliktusokkal foglalkoznak, azonban nem jött létre központi, nemzeti biztonsággal foglalkozó szerv, amely valódi koordinációs szerepet töltené be, mint például az Egyesült Királyságban és Japánban újonnan felállított nemzeti biztonsági tanácsok.³² Annegret Kramp-Karrenbauer szíriai biztonsági zóna létesítéséről szóló tervének bukása látványos példája volt annak, hogy a katonai képességihiány és a döntéshozatali fragmentáció mennyire képes Németország vezetői képességeit korlátozni.³³

Egyes érvelések szerint a müncheni konszenzus ambícióit nem osztotta a német közvélemény. Ennek ellentmondanak ugyanakkor a Bundeswehr Hadtörténeti és Társadalomtudományi Központjának felmérései, miszerint 2012–2019 között 42-ről 59%-ra nőtt azok aránya, akik támogatják az aktív külpolitikai szerepet. Kétségtelen azonban, hogy a közvélemény a nagyobb felelősségvállalást a *soft power* eszközeivel támogatja, és nem a katonai részvétel fokozásával. Nemzetközi vezetői szerepet viszont aligha lehet katonai eszközök kizárása nélkül gyakorolni.³⁴

²⁹ DIETER 2020: 249–250.

³⁰ GIEGERICH–TERHALLE 2021: 13, 31–32.

³¹ CSIKI VARGA – ETL 2022: 3–6.

³² Bár Németországban működik a Szövetségi Biztonsági Tanács (Bundessicherheitsrat), ez azonban kizárólag a fegyverexportokkal foglalkozik. A 2016-os fehér könyv célul tűzte ki, hogy nagyobb szerepet kapjon a biztonságpolitikai döntéshozatalban, ez viszont azóta sem valósult meg (BUNDE–ERBER–KABUS 2020).

³³ KOSCHYK–BOSEN 2019.

³⁴ BUNDE–HAMMELEHLE 2020.

A müncheni konszenzus felemás sikere kapcsán felmerül Angela Merkel szerepe is. Figyelemre méltó, hogy maga Merkel nem csatlakozott nyíltan a müncheni konferenciákon tett nyilatkozatokhoz. A kancellár asszony alapvetően nem rendelkezett Európa jövőjéről szóló vízióval, helyette mindig a válságok rövid távú megoldására koncentrált. A kritikák szerint többek között Macron elnökkel ezért sem tudta megtalálni a közös hangnemet.³⁵ Ezen érvelésekkel szemben azonban fontos kiemelnünk, hogy Merkel 16 éven át stabil, megbízható vezetőnek bizonyult, ami különösen Trump elnöksége és a multilateralizmus válsága idején volt fontos.

Eltekintve a gyakorlati külpolitikától jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a müncheni konszenzus valóban előrelépést jelentett-e a stratégiai gondolkodásban. A *Review 2014*, illetve a 2016-os fehér könyvvel kapcsolatos nyilvános vitasorozatok hosszú évek után kétségkívül soha nem látott mértékűek voltak, és sikeresen felélesztették a külpolitikáról szóló társadalmi diskurzust, azonban végső soron nem eredményeztek strukturális változásokat, így nem született minisztériumokon átívelő biztonságfelfogás vagy a Bundeswehr bevetéséről szóló új döntéshozatali mechanizmus. Az új fehér könyv általános jellegű, konszenzuson alapuló dokumentum, amely nem definiálta, hogy mit jelent a gyakorlatban a több felelősség vállalása, és hogy milyen nemzeti érdekeket kellene Németországnak megvédenie.³⁶

Összességében elmondható, hogy a nemzetközi vezetéshez szükséges anyagi és nem anyagi erőforrásokkal Németország 2014 után is csak korlátozottan rendelkezett. Németországtól hiába várták el európai partnerei a vezetést, a német társadalom megosztottsága, a hiteles katonai erő, a gazdaságközpontú külpolitika és az egyértelmű stratégiai célok meghatározásának hiánya alapvető akadályt jelentett, ezért a kül- és biztonságpolitikai vezetői szerepet csak szelektíven és ideiglenesen tudta gyakorolni.

Felelős vezetés vagy kényszerű alkalmazkodás?

A müncheni konszenzus eredményeiről összességében vegyes kép rajzolódik ki. Stefan Fröhlich politológus 2019-ben megjelent monográfiájában úgy érvelt, hogy a német külpolitika elérkezett az önkorlátozás végéhez. Fröhlich szerint azok, akik Berlint pacifizmussal és vonakodással vádolják, elfelejtik, hogy a 2010-es évek második felében folyamatosan tabukat döntött le a biztonságpolitikában.³⁷ Vele szemben

³⁵ SCHELER 2021: 28–29.

³⁶ MAJOR–MÖLLING 2016.

³⁷ FRÖHLICH 2019: 76–80.

Adrian Hyde-Price a fordulatot nem valódi változásként, inkább az 1990-es években elért eredményekhez való visszatérésként, egyfajta iránykorrekcióként értékelte.³⁸ Christian Mölling és Claudia Major szerint Berlin a szövetségeseihez való alkalmazkodásból vette át a kezdeményező szerepet.³⁹

Véleményünk szerint a bizonytalanság nagyrészt annak tudható be, hogy a döntéshozók nem határozták meg, hogy Németországnak konkrétan milyen formában, milyen területeken kellene felelősséget vállalnia, egyáltalán mit jelent a nemzetközi felelősségvállalás. Kétségtelen, hogy a müncheni konszenzussal megtörtént a stratégiai gondolkodásbeli változás, az ezt megvalósító kül- és biztonságpolitikai vezetői szerep leginkább belső korlátok miatt azonban csak ideiglenesnek bizonyult.

Több vélemény szerint Scholz kancellár orosz–ukrán háború során bejelentett korszakváltásról (*Zeitenwende*) szóló beszéde minőségi fordulatként értelmezhető, különösen a védelmi költségvetés jelentős növelése és az Északi Áramlat 2 felmondása miatt. Úgy tűnik azonban egyelőre, hogy a kül- és biztonságpolitikai fordulat nem vezet el magától értetődően a vezetői szerephez: a jelenlegi német kormány inkább az új, konfrontatív európai rendhez való alkalmazkodással van elfoglalva, és nem rendelkezik a kellő kezdeményezőkésséggel, hogy Németország Európa valódi vezető hatalmává váljon.⁴⁰

Felhasznált irodalom

- ALTDORFER Domonkos – CSIKI VARGA Tamás (2021): A német stratégiai vízió átalakulása a 2010-es években. *Nemzet és Biztonság*, 14(1), 3–23. Online: <https://doi.org/10.32576/nb.2021.1.2>
- BMZ (2018): *Entwicklungspolitik 2030. Neue Herausforderungen – neue Antworten*. Berlin: Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung. Online: www.bmz.de/resource/blob/23562/aocbe466ba3e606f5jaco2affa53be4/strategiepapier455-06-2018-data.pdf
- BMZ [é. n.]: *Die Syrienkrise*. Online: www.bmz.de/de/laender/syrien
- BÖLLER, Florian (2021): Toward a „Partner in Leadership”? Germany’s Shifting Role in NATO After the End of the Cold War. In Michele TESTONI (szerk.): *NATO and Transatlantic Relations in the 21st Century. Foreign and Security Policy Perspectives*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003045434>
- BUNDE, Tobias – Christop ERBER – Juliane KABUS (2020): Decision-making Processes: The Berlin Disharmonic. In Tobias BUNDE – Laura HARTMANN – Franziska STÄRK – Randolf CARR – Christoph ERBER – Julia HAMMELEHLE – Juliane KABUS: *Zeitenwende – Wendezeiten. Special Edition of the Munich Security Report on German Foreign and Security Policy*. Munich: Munich Security Conference, 145–160. Online: <https://doi.org/10.47342/SBID8214>

³⁸ HYDE-PRICE 2015: 605.

³⁹ MAJOR–MÖLLING 2022.

⁴⁰ MEHRER 2022.

- BUNDE, Tobias – Julia HAMMELEHLE (2020): Folk Wisdom. In Tobias BUNDE – Laura HARTMANN – Franziska STÄRK – Randolph CARR – Christoph ERBER – Julia HAMMELEHLE – Juliane KABUS: *Zeitenwende – Wendezzeiten. Special Edition of the Munich Security Report on German Foreign and Security Policy*. Munich: Munich Security Conference, 107–138. Online: <https://doi.org/10.47342/SBID8214>
- BUNDE, Tobias – Laura HARTMANN (2020): Investments: Instrumental Reasoning. In Tobias BUNDE – Laura HARTMANN – Franziska STÄRK – Randolph CARR – Christoph ERBER – Julia HAMMELEHLE – Juliane KABUS: *Zeitenwende – Wendezzeiten. Special Edition of the Munich Security Report on German Foreign and Security Policy*. Munich: Munich Security Conference, 74–100. Online: <https://doi.org/10.47342/SBID8214>
- CSIKI Varga Tamás – ETL Alex (2022): Forradalom vagy kiigazítás? A német haderő fejlesztésének kérdései az orosz–ukrán háború fényében. *Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések*, 2022/5. Online: http://ludovika.lnkiy.in/Csiki_Etl_2022
- DAEHNHARDT, Patricia (2018): German Foreign Policy, the Ukraine Crisis and the Euro-Atlantic Order: Assessing the Dynamics of Change. *German Politics*, 27(4), 516–538. Online: <https://doi.org/10.1080/096444008.2018.1448386>
- Deutscher Bundestag. *Plenarprotokoll 18/50, Stenografischer Bericht, 50. Sitzung. 4559* (2014). Online: <https://dserver.bundestag.de/btp/18/18050.pdf>
- Bundesregierung (2016): *Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr*. Berlin: Bundesministerium für Verteidigung. Online: www.bmvg.de/resource/blob/13708/015be272f8c0098f1537a491676bfc31/weissbuch2016-barrierefrei-data.pdf
- Bundesregierung (2017): *Krisen verhindern, Konflikte bewältigen, Frieden fördern. Leitlinien der Bundesregierung*. Berlin: Auswärtiges Amt. Online: www.auswaertiges-amt.de/blob/1213498/d98437ca3ba49c0ec6a461570f56211f/krisen-verhindern-data.pdf
- DIETER, Heribert (2020): Ein schwieriger Partner: Deutschlands eigennützige Außenpolitik. *SIRIUS – Zeitschrift für Strategische Analysen*, 4(3), 245–257. Online: <https://doi.org/10.1515/sirius-2020-3002>
- FRÖHLICH, Stefan (2019): *Das Ende der Selbstfesselung. Deutsche Außenpolitik in einer Welt ohne Führung*. Wiesbaden: Springer. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-25143-7>
- FÜLÖP Mihály (2022): Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke (1941–1947). In FÜLÖP Mihály (szerk.): *Második Trianon? Tanulmányok a párizsi magyar békeszerződés aláírásának 75. évfordulójára*. Budapest: Ludovika.
- GIEGERICH, Bastian – Maximilian TERHALLE (2021): *The Responsibility to Defend. Rethinking Germany's Strategic Culture*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003223870>
- HELLMANN, Gunther (2016): Zwischen Gestaltungsmacht und Hegemoniefalle. Zur neuesten Debatte über eine „neue deutsche Außenpolitik“. *APuZ – Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2016. július 11. Online: www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/230569/zwischen-gestaltungsmacht-und-hegemoniefalle/
- HETTYEY András (2015): Különutas kezdeményezések: fordulat a német külpolitikában? *Nemzet és Biztonság*, 8(1), 46–64.
- HYDE-PRICE, Adrian G. V. (2015): The „Sleep-Walking Giant” Awakes: Resetting German Foreign and Security Policy. *European Security*, 24(4), 600–616. Online: <https://doi.org/10.1080/09662839.2015.1065484>
- ISO-MARKKU, Tuomas – Gisella MÜLLER-BRANDECK-BOCQUET (2020): Towards German Leadership? Germany's Evolving Role and the EU's Common Security and Defence Policy. *German Politics*, 29(1), 59–78. Online: <https://doi.org/10.1080/096444008.2019.1611782>
- KÄHLER, Florian (2021): Zur Bundestagswahl 2021: Ein Überblick außen- und sicherheitspolitischer Positionen der Parteien CDU/CSU, SPD, Bündnis90/Die Grünen, AfD, FDP und Die

- Linke. *Bundesakademie für Sicherheitspolitik*, 2021. szeptember 16. Online: www.baks.bund.de/de/aktuelles/zur-bundestagswahl-2021-ein-ueberblick-aussen-und-sicherheitspolitischer-positionen-der
- KLINGBEIL, Lars (2022): SPD-Chef sieht Deutschland in neuer Rolle als „Führungsmacht“. *Zeit Online*, 2022. június 21. Online: www.zeit.de/politik/deutschland/2022-06/spd-lars-klingbeil-deutschland-fuehrungsmacht
- KOENIG, Nicole (2017): Germany's Role in Lybia and Syria. From Restraint to Responsibility. In Niklas HELWIG (szerk.): *Europe's New Political Engine. Germany's Role in the EU's Foreign and Security Policy*. FIIA Report 44. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 93–108. Online: www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2017/01/fiaareport44_europes_new_political_engine.pdf
- KOSHCYK, Maximiliane – Ralf BOSEN (2019): Syrien-Schutzzone? Kontroverse um Kramp-Karrenbauer. *DW*, 2019. október 22. Online: www.dw.com/de/syrien-schutzzone-kontroverse-um-kramp-karrenbauer/a-50923961
- MAJOR, Claudia – Christian MÖLLING (2016): Von Lybien nach Syrien. Die Rolle des Militärs in einer neuen deutschen Sicherheits- und Verteidigungspolitik. *APuZ – Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2016. július 11. Online: www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/230579/von-lybien-nach-syrien/
- MAJOR, Claudia – Christian MÖLLING (2021): Germany and Defense. The Next Five Years. *DGAP Online Commentary*, 2021. május 4. Online: <https://dgap.org/de/node/35239>
- MAJOR, Claudia – Christian MÖLLING (2022): Europa's neue (Un-)Sicherheit. Von der Friedens- zur Konfliktordnung. *APuZ – Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2022. július 8. Online: www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/krieg-in-europa-2022/510252/europas-neue-un-sicherheit/
- MEHRER, Angela (2022): Turn of Phrase: Germany's Zeitenwende. *European Council on Foreign Relations*, 2022. augusztus 15. Online: <https://ecfr.eu/article/turn-of-phrase-germanys-zeitenwende/>
- MORAWIECZKI, Mateusz (2022): Demokratie? In der EU herrscht faktisch eine Oligarchie. *Welt*, 2022. augusztus 10. Online: www.welt.de/debatte/kommentare/plus240390841/Polens-Premier-Mateusz-Morawiecki-Demokratie-In-der-EU-herrscht-faktisch-eine-Oligarchie.html
- OECD [é. n.]: *Development Co-operation Profiles – Germany*. Online: www.oecd-ilibrary.org
- OPPERMANN, Kai (2019): Between a Rock and a Hard Place? Navigating Domestic and International Expectations on German Foreign Policy. *German Politics*, 28(3), 482–498. Online: <https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1481208>
- OVERHAUS, Marco (2014): Politische Führung in der deutschen Sicherheits- und Verteidigungspolitik. In Sebastian HARNISCH – Joachim SCHILD (szerk.): *Deutsche Außenpolitik und internationale Führung. Ressourcen, Praktiken und Politiken in einer veränderten Europäischen Union*. Baden-Baden: Nomos, 148–173. Online: https://doi.org/10.5771/9783845254395_148
- PUGLIERIN, Jana (2018): Stuck in a Holding Pattern. *Berlin Policy Journal*, 2018. augusztus 29. Online: <https://berlinpolicyjournal.com/stuck-in-a-holding-pattern/>
- RINKE, Andreas (2017): Deutschlands neue Nachbarn. Die Bundesregierung weitet ihren Blick auf den Krisenbogen um die EU. *Internationale Politik*, 2017. július–augusztus. 43–44. Online: https://dgap.org/system/files/article_pdfs/ip_04-2017_rinke.pdf
- SCHULER, Ronja (2021): The Years of Living Tactically. Angela Merkel's Foreign Policy Legacy. In *German–Hungarian Security Policy Dialogue*. Budapest: Konrad Adenauer Stiftung – University of Public Service. Online: https://isds.uni-nke.hu/document/isds-uni-nke-hu/German_Hungarian%20Security%20Policy%20Dialogue.pdf

- SEPPO, Antti – Iuliua-Sabina JOJA (2019): The Struggle of a Kantian Power in a Lockean World – German Leadership in Security and Defence. *Defense & Security Analysis*, 35(4), 384–405. Online: <https://doi.org/10.1080/14751798.2019.1678718>
- SIKORSKI, Radosław (2011): I Fear Germany's Power Less Than Her Inactivity. *Financial Times*, 2011. november 28. Online: www.ft.com/content/b753cb42-19b3-11e1-ba5d-00144feabdc0
- SPECK Gyula (2019): Németország fejlesztéspolitikája mint a biztonságpolitika eszköze. *Nemzet és Biztonság*, 12(3), 19–36. Online: <https://doi.org/10.32576/nb.2019.3.3>
- ZACHAR Péter Krisztián (2021): A francia–német tandem és Európa jövője. *Külügyi Szemle*, 20(4), 65–84. Online: https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.4.3